

ANDRÁS ISTVÁN

HORIZONTÁLÓDÁS, AVAGY A SZENT MAI KULTUSZÁRÓL

Aszent, Rudolf Otto szerint, az a sajátos kategória, mely a vallásra jellemző (annak a tárgyköréhez tartozik), de kihat a társadalom más területeire is,¹ sőt magára az egész társadalomra, befolyásolva és alakítva azt, egészíthetjük ki.

Egy társadalom általában horizontális és vertikális kapcsolatokra épül, melyekből napjainkban mintha a vertikális lassan kezdene eltűnni, és a horizontális maradna az egyetlen alap, mely előre visz ugyan, de felfele nem. (Lehet, hogy felfele nem is kell, elég, ha előre vagy talán hátra mozog a mai ember). Ebben az új helyzetben, mely a posztmodern kor jellegzetessége lehet, a vertikális viszony, mely évszázadokig jelen volt, és uralta a társadalmat, egy kissé sajátos formát ölt. Egyrészt csupán emberi síkon bukkan fel, mint például a főnök és beosztott, kizsákmányoló és kizsákmányolt, irányító és irányított között; másrészt mint egy kisebb csoport ideálja, vágya jelenik meg, amely számára a természetfeletti a mindennapok része, és életük irányításához kérik a magasabb erő befolyását.

A modern kor hajnalán, amikor az emberi gondolkodás és társadalom elkezdte elvágni a vertikális zsinórt, mely összekötötte az Istennel (vagy ahogy Nietzsche mondaná, gúzsba kötötte Istennel), az ember megpróbált önmagára reflektálva mindenben kételkedni. Descartes megfogalmazza ezt a kételyt, de csak néhány évszázaddal később Nietzsche merte kimondani a végső döntést, miszerint ebbe a kételkedésbe még az Isten is belehalt.² Ennek a folyamatnak a része a tekintély, az értékek, a metafizika halála is, melynek pecsétjét mai társadalmunk is magán viseli. Heidegger jelzi,

Egyrészt a fogyasztói társadalom a szenteket is el akarja fogyasztani, és úgy kezeli őket, mint a kávéautomatát. (Sőt a Szentet is ide akarja degradálni.) Amikor baj/probléma van, bedob egy segélykérő imát, vagy valamiről lemond/feláldoz, és várja az eredményt. Ha semmi sem történik, eldobja, mást keres. Számára ennyi a kultusz, ennyi a liturgia, ennyi a tisztelet.

hogy Isten halálának a következményei közé tartozik az is, hogy a metafizika korának vége, Rorty valami újjal próbálkozik, és beszél metafizika utáni gondolkodásról, melynek jellegzetessége lényegében a Vattimo által képviselt *pensiero debole*³ (gyenge gondolkodás).

Az olasz gondolkodó nézete nemcsak azt jelenti, hogy minden összedőlt, hogy a kultúra romokban hever, hogy mindennek vége, hanem főleg azt, hogy elérkezett egy olyan korszak, amely egészen más, mint az eddigi korok, és amelyet a legegyszerűbben a kisebbségek korának lehetne nevezni.⁴ Mára mindenki kisebbséggé vált: a fehérek, a feketék, a nők, a férfiak, a melegek, az egyház stb. Érdekes, hogy a mostani pápa mintha erre érezne rá, amikor a perifériákat célozza meg, és megpróbálja megértetni híveivel, hogy nem lehet már a nagy rendszerben, a mindenkit kioktató, mindentudás birtokosaként fellépő Egyházzal semmit kezdeni. Az Egyháznak el kellene fogadnia, hogy ő maga is csak az egyik kisebbség a világon létező sok kisebbség között, mert csak így újulhat meg. Vagy ahogy Vattimo mondja, ez az egyedüli *chance*.⁵ Nem világos, miért félnek egyesek ettől, hiszen ez volt a kereszténység kezdetén is... most csak visszatértünk, hogy újraindulhassunk... na, tessék, ezerötyszáz év potyára...

A kisebbségek korát éljük, és ebben a korban mindegyik kisebbség meg van győződve arról, hogy az igazság egy részét birtokolja, vagy meg szeretné és meg is tudja szerezni az igazságot. Ezért aztán a békés együttélés helyett állandó harc és küzdelem van a kisebbségek között. A tolerancia értelme is átváltozott, vagy inkább pénzfüggő lett.

Ebben a korban a szent csak egy kisebbség életében játszik szerepet, de feltárulkozik minden kíváncsiskodó előtt. Azt mondhatjuk tehát, hogy nem meghalt vagy eltűnt, hanem kisebbségi létbe vonult vissza, és abban játszik szerepet, azoknak válik fontossá, akik öntudatosan állást foglalnak mellette.⁶ Az ilyen emberek számára a szentként tisztelt személy ma is az az ember, aki földi élete folyamán szorosan kapcsolódott a természetfelettihez, az Istenhez,⁷ melynek jutalmaként halála után az Isten belekapcsolta saját isteni életébe (megistenítette). Ebből az életből segítőként tud közbenjárni az ittmaradott testvéreiért.⁸ Ez nem valami életidegen kisebbség álláspontja, hanem egy olyan kisebbségé, mely évszázadokig befolyásolta a kultúra alakulását, és meg van győződve arról, hogy az ember vágyik, nyitott és képes a természetfelettivel való kapcsolatra.

Akkor mi (is) van?

■ A Rudolf Otto-féle *sajátos* kategória mellé oda lehetne tenni az *emberi* jelzőt is. Azért, mert az ember függetlenül a kultúrától, korszaktól, nyitott, sőt keresi a természetfelettit. Az ember úgy van megalkotva, hogy nyitott, vágyik a természetfelettiire – amire csak az ember képes.⁹ A természetfeletti utáni vágy már a kezdetektől megtalálható, ahogy ezt jól bizonyítják Eliade kutatásai a mítoszok világában¹⁰ vagy Snell megfigyelései a görög kultúráról,¹¹ vagy ahogy ez más kultúrák (indiai, kínai, dél-amerikai) tanulmányozásából kiderül. Hozzátehetjük még, hogy nemcsak a távoli kultúrák, hanem mi magunk önmagunkra reflektálva (na ez aztán az igazi emberi tulajdonság) észrevehetjük, hogy nyitottak vagyunk, vágyunk a természetfelettiire (vagy inkább kíváncsiak vagyunk?). Ennélfogva aztán a társadalom két iránya (építőpillére) közül nem lehet kiiktatni, lefaragni, feloldani egyiket sem. Esetleg számításon kívül hagyni vagy másképpen értelmezni, elbagatellizálni¹² lehet.

A természetfeletti helyzete napjainkban karácsonyszerű, illetve földre érkezetté vált, ahogy ezt Vattimo alapján leszögezhetjük. Az olasz filozófus úgy véli, hogy Nietzsche után minden megfordult, minden előjelet váltott. Addig a pozitív, az igazi élet valahol a halál után volt, majd *odaát* következett be, míg a földi élet valami

A szekularizáció nem tudta teljesen kiölni az emberből a vertikális síkot, de átalakította. Egyszerűen a vertikálist horizontálissá tette, és abban éli ki a kultusz iránti vágyát. Jól alátámasztja ezt az állítást a következő hasonlat. A régi világban, ahol a vallás és a vallásosság, valamint a kultusz az égiekre irányult, természetesen voltak a templomok, dómok, a nagy körmenetek, az istentiszteletek, a himnuszok, a zsoltárok imádkozása, a szent légkörben való elidőzés, a transzcendensbe való misztikus bekapcsolódás, az élet nehézségeiből való felemelkedés. Teljesen jelen volt a vertikális kapcsolat, ami ma horizontálódott. Gondoljunk csak egy focimeccsre, amely alkalmával a szurkolók már korábban énekelve gyülekeznek a városok terein, ahonnan közösen vonulnak a stadion felé, közben himnuszokat zengnek, zászlókat lobogtatnak, szlogeneket skandálnak (ez a régi körmenet). Majd megérkezve a stadionhoz (templom) következik a kilencvenperces mérkőzés (istentisztelet), ami alatt végig énekelnek (még a zsoltározás módja is rögzített, van előénekelő, énekvezető stb.). Ezalatt (gyakran) a drogtól és alkoholtól extázisba kerülve üvöltönek, őrjöngenek, kikapcsolják magukat (na tessék misztikus élmény; vagy inkább katarzisz?), majd a mérkőzés végén hazamennek, visszasüppednek a szürke hétköznapiakba (nem látnak túl rajta), és másnap mámoros, hasogató fejfájással nézik a naptárt, és várják az újabb mérkőzést (misztikus élményt, katarzist). Ezt nevezhetjük a vertikális horizontálódásának. (De ugyanez játszódik le egy koncerten is vagy sok más közösségi programon.) Ez lett az új kultusz, amit egy kisebbség próbál ráadni az emberre, elhítelve és meggyőzve arról, hogy ez így jó, mert ez az igazi.

Emellett természetesen ott van még a kisebbséggé zsugorodott nagy egyház is, ahol még épülnek templomok, ahol a liturgia, a szentcselekmény fontos helyet foglal el, ahol a természetfeletti még nem horizontálódott. Mondhatjuk, hogy *minden a régi*, de oly módon a régi, hogy integrálni próbálja a megváltozott körülményeket (új stílusú templomok épülnek, másfajta liturgikus tér alakul ki). Itt a horizontálódást az integrálás váltja fel (ez csak megingatja a vertikálist, de nem bontja le). Ezen a szinten a kultuszban az ember rádöbben arra, hogy léte teljes egészében mástól függ, és „megtapasztalja horizontális létének vertikálisba törő sóhaját”.¹⁷ Mégis ennek a kisebbségnek is megvannak a saját nehézségei, amikor a liturgiát vezetni, átélni és a kultusz előírásait betartani kell. Itt is jelen van egyféle minimalizmus vagy *felhígulás*. Az integrálás nem törte össze a vertikálist, de nagyon megingatta... mozog minden... meddig?

A horizontálódó társadalom újabb nagy *víványa*, hogy az ember másik nagy, ősi elemét, vágyát (az első a természetfeletti való nyitottság) is megbontotta. A játék, amely az ember lényegéhez tartozik, és amely a kultusz alkotóeleme is, mára már érdekké és pénzzé vált. Találój Esterházy Péter megjegyzése, aki azt mondja, hogy a posztmodern lényegében ott kezdődik, ahol megszűnik az önfeledt játék, ahol vége van a játék önmagáért való létezésének.¹⁸

A játék megragadásával és irányításával a posztmodern ember észrevétlenül irányíthatóvá, befolyásolhatóvá válik. Áldozattá alakul, aki nem megvalósítja, megéli, hanem kiéli, leéli önmagát. Ebben a játékban is teljesen megsemmisül a vertikális sík, csak a horizontális maradt.

A horizontálódás egy másik ponton is tetten érhető. A régi kultusznak az volt a jellegzetessége (amellett, hogy út volt a természetfeletti felé), hogy a közösség minden tagjára kiterjedt. Voltak szabályok, jogok, elvárások, kiváltságok, de mindenkinek részt kellett vennie benne. Ma a nagy szabadság fényében ez leszűkül, még az egyházon belül is. Nem a közösség, hanem a személy válik fontossá, az a személy, aki átéli a kultuszt. Ebben az alany descartes-i kritikával kiválasztja azt, ami jó neki, azt, ami őt az önfeledt mámorba röpíti. Mindenki a maga módján keresi az istenkapcsolatot. Ha kell, közösségtől függetlenül is. Jól kifejezi ezt az Egyesült Államokban

készült *The Simpsons* című rajzfilm, amelyben Homer Simpson, a film egyik főhőse, követeli, hogy ő a maga módján dicsérhesse az Istent; sörrel és a televízió előtt ülve. Mintha Gadamer vagy Ricoeur hermeneutikai módszere köszönne vissza elgyakorlatosított transzcendentált módon. Az egyén dönt, ő választja ki az utat, a közvetítőt és a módot az általa transzcendensnek vélt felé. Ez általában a kényelmesebb, a könnyebb, nem távlatokat megcélzó út. E miatt a szabad értelmezés miatt kisebbségi csoportok keletkeznek, amelyek annyira biztosak a maguk igazságában, hogy nehezen tudnak elfogadni más véleményt. Meg vannak győződve arról, hogy ez nekik így jó, és más ne szóljon bele, hanem fogadja el, sőt csatlakozzon hozzájuk. Mindegyik kisebbség (vagy akár személy) számára a kultusz mást jelent, és más módon valósul meg. Tisztelnek valamit/Valakit, és ezt sokszor elbagatellizálva, vagy a ló másik felére esve, túl komolyan ki is fejezik.

Előttünk van tehát egy sajátos társadalom, sajátos kultusszal és ezekből adódóan talán sajátos szent/boldog fogalommal.

Szent

■ A bevezetőben Rudolf Otto elgondolásából kiindulva (szándékosan nem az egyházi megfogalmazásból) utaltunk már arra, hogy mi/ki a szent.¹⁹ Most megpróbáljuk, a fentieket figyelembe véve, pontosítani, jobban körüljárni a szent fogalmát és azon keresztül a szentek tiszteletét korunkban.

Az eddigiek alapján levonhatjuk a következtetést, hogy a *szent* hallatán két irányban kell gondolkodni: vertikális és horizontális. Vertikális értelemben a szent az a létező, mely minden más létező létalapja, mely titokzatos módon megnyilvánul a világban, és gyakran feltárulkozik az ember előtt; horizontális síkon pedig a szent olyan létező, mely reálisan jelen van/volt a világban, mely mástól kapja létét, de megpróbálja kapott létét példaadóan, mások számára vonzó módon a létalaphoz kapcsolni. Ebben a kategóriában jelenik meg a kultusznak az a része, mely a közbenjárást, a segítséget célozza meg, de ez is lényegében mindig az Igazi létre, a Szentre irányul.

Rudolf Otto a szent megmagyarázására létrehoz (inkább alkalmaz, mert már előtte is létezett) egy sajátos fogalmat, a numinózust.²⁰ Ebben a szóban benne van az újkor egész kritikája, hiszen a szerző meg van győződve arról, hogy a szent fogalma a huszadik század elejéig nagyon szorosan az erkölcsökhöz, a moralitáshoz volt kötve (mintha csak Nietzschét hallanánk... kortársak voltak), és ennek véget kell vetni, hogy az ember szabad lehessen. Az addigi erkölcs béklyójába kötött szentnek át kell alakulnia (nem biztos, hogy meg kell szűnnie) mindkét síkon. Ennek a fogalomnak a használatával gyakorlatilag egy személytelen névvel bíró személyes istent jelenít meg a német gondolkodó, mely napjainkban szinte általánossá vált.²¹ A szent tehát továbbra is nemcsak az emberit jelenti, hanem a természetfelettit, a láthatatlant, akinek szentsége átsugárzik a világba. De Marion figyelmeztet arra, hogy ennek ellenére nehéz meghatározni a szentet: „a szent kibújjik minden olyan meghatározás alól, amely gyöngítenié”.²² Hiába alkotunk új fogalmakat, vagy hiába frissítjük fel a régieket, a szentet nem tudjuk teljesen meghatározni, lehatárolni,²³ mindig *deus absconditus* marad.

A szentek tiszteletéről azt mondhatjuk, hogy a vertikális imitálása horizontális síkon, illetve hogy a szent ember egy teljesen meg nem határozható létalapot közvetít látható módon. Teszi ezt úgy, hogy ezáltal az igazi létező felé irányítja a kis/átmeneti létezők tekintetét. Így gyakorlatilag a látható a láthatatlan szolgálatába áll.²⁴ A szent mint egy kép – ikon, mondaná Maron – jelenik meg, ami mindig emberi tekintetet mutat. Ez a kis létezőt arra indítja, hogy a nagy létező felé fordítsa tekintetét.

Otto kritikája erős hatást indított el, melynek utórezgései ma érződnek igazán, de nem volt képes teljesen megszüntetni a szent régi értelmét. A kritizált világban a szent olyan személy volt, aki a vertikális kapcsolatot úgy élte meg, hogy a horizontális képes volt felhúzni a transzcendens felé. Képes volt a horizontálisat vertikálni. Ezt alakítja át Otto, aki lényegében ugyanazt tette, mint Nietzsche: megfordította az előjeleket. Ennek eredményeként napjainkban csak horizontális síkon akarják elképzelni a szentet, a tisztelet megvan, de nem mindenekfeletti; horizontális, mégis távoli. Ugyanezt Marion egyszerűen a látható és láthatatlan kereszteződésének nevezi. A láthatónak azt kell láthatóvá tennie, ami nem látható, és ebben található meg a szent; ez a szent.²⁵

Míntha semmi sem változott volna, mert ez tiszteletet vált ki. Így az a kisebbség, amely számára fontos/létezik a szent, továbbra is tiszteli a szentet, és a liturgiában, a kultuszban ezt ki is fejezi.²⁶ Körmeneteket tart, imákat mond, közbenjáró segítségüket kéri. A tisztelet nem szűnt meg, csak kisebbségbe szorult. Ennek ellenére ma is tömegeket mozgat meg (micsoda paradoxon²⁷). Nagyon jól tükrözi ezt a tényt Szent II. János Pál pápa szentté avatása vagy Teréz anya boldoggá avatása, amikor a római Szent Péter téren több ezer ember gyűlt össze, sőt az egész világ tudomásul vette. Szinte senki sem maradt közömbös, nagyon sokféle kisebbség leereagálta (így vagy úgy). A szent ma is állásfoglalásra kényszerít.

A vertikális horizontálódása ezen a téren sem múlt el nyomtalanul. Egyrészt a fogyasztói társadalom²⁸ a szenteket is el akarja fogyasztani, és úgy kezeli őket, mint a kávéautomatát. (Sőt a Szentet is ide akarja degradálni.) Amikor baj/probléma van, bedob egy segélykérő imát, vagy valamiről lemond/feláldoz, és várja az eredményt. Ha semmi sem történik, eldobja, mást keres. Számára ennyi a kultusz, ennyi a liturgia, ennyi a tisztelet. Azt is lehetne mondani, hogy érdeké felisk a szent. Tisztelni kell, jóban kell lenni vele, mert megéri, lehet több is, többféle kultúra (igazi szinkretizmus), mindegy; a lényeg, hogy amikor szükségem van rá, akkor kéznél legyen. Ez átvetődik az egyházra is, állapítja meg Diósi, amikor megjegyzi, hogy az Istent elbujtatják, nehogy „bólogató kutyává” materializálják.²⁹ Másrészt a horizontálódás meg akarja szüntetni a vertikálisat, de/és helyette lényegében a horizontálisból próbálnak meg vertikális formálni. A mai pszichológia tudja, hogy szükség van közbenjárókra, és szükség van példaképekre (hősökre már nem, az veszélyes), és igyekszik a szentek helyébe megteremteni ezeket. Így születnek a sztárok (csillagok), akik példaképként jelennek meg a mai generációk előtt. Mégsem boldogító mánor ez, mert a horizontális nem lehet maradéktalanul vertikális, csak illúzió lehet. Ennek eredménye a kiégés, a csalódás és a reménytelenség, ahogy azt az Ossian rockegyüttes megállapítja, amikor a sztárról azt mondja, hogy nem egyéb, mint egy folyamat vége, ahol „csillaggá vált egy festett égen”.³⁰ A sztárok tisztelete utánzásban, szövegeik megtanulásában, skandalálásában, a velük való egyetértésben nyilvánul meg; olyanokká akarnak válni, mint ők: sikeressé és boldoggá. De ez az állapot nem tartós, mert egy mű világ, egy látszatvilág, mert csak üzlet van mögötte. A szentet *fenntartó* Egyház helyébe a *csillagot szülő* Üzlet került, ami rövid idő alatt elfogyasztja, kiégetté teszi a sztárt³¹ (de a követőt is). Kiüresíti a sztárt, és már nem tud példakép, közbenjáró lenni, el kell dobní, és helyébe mást kell keresni. Ugyanakkor kiüresíti az embert is, mert nem elégíti ki a vertikális, a transzcendens iránti vágyát. Ha napjaink tömegvallásosságát nézzük, akkor gyakran felfedezhetjük ezt a jelenséget az egyházakban is, állapítja meg a már említett Diósi, ahol akarva-akaratlanul *ontológiai űrt*³² kreálnak az emberek lelkében azáltal, hogy hasonulni akarnak a világhoz. Diósi megjegyzi, hogy az egyházi berkek veszélye is csúsztatás, és hangsúlyozza, hogy a Szentről mint ikonról és nem idolról kell beszélni, mert az idól csak faragott

kép, míg az ikon a Szent feltárulkozása az ember életében,³³ és ez adhat erőt az élet-hez. Ehhez kell kapcsolódnia a személynek.

Ezek alapján a horizontálódás érdekes állapotot szül. Egyrészt mintha egy zsák-utca felé mozdítaná ki a társadalmat, mert elfogyaszt mindent, még az embert is. Másrészt ez a horizontálódás átmeneti állapotot szül, ami esélyt ad valami újnak.

Pont – esély

■ A történelem folyamán az ember és a társadalom állandóan megújul, és mindig az új, a szebb, a jobb iránti vágy viszi előre. Ha a horizontálódott világ kaput talál a transzcendens, a végtelen létalap felé, akkor átmeneti állapottá válik, és eséllyé alakul. Ennek első lépése lehetne a kisebbségek összefogása, de erre még várni kell!

■ JEGYZETEK

1. Vö. R. Otto: *A szent*. Osiris Kiadó, Bp., 1997. 15.
2. Vö. F. Nietzsche: *La gaia scienza*. Opere. V/II. af. 108, 136.
3. Vö. G. Vattimo: *La fine della modernità*. Garzanti, Milano, 2011; Vö. András I.: *Naplemente? (A modern kor metamorfózisa vagyis a posztmodern)*. Studia Theologica Transsylvaniensia 17/1 (2014/1) 7–22.
4. Vö. András István: A „kisebbségek kora”? In: *Katolicitás és etnocentrizmus Erdélyben. Katolikus identitásunk*. Szerk. Marton J. – Diósi D. Bp.–Kvár, 2015. 35–41.
5. Vö. G. Vattimo.: *La fine della modernità*. Garzanti, Milano, 2011. 34–37.
6. Vö. Diósi D.: *Egyház és posztmodern. Korunk vallásossága és esztétizáló hajlama*. Szent István Társulat – Verbum, Bp.–Kvár, 2012.
7. Vö. Szent. In: *Magyar Nagylexikon*. 16. Bp., 2000. 643.
8. Ezen a síkon igen fontos szerepet játszik az erkölcsiség, a jó megtevése, ahogy azt később látni fogjuk.
9. Vö. Kerényi L.: *A tudomány Istenre talál. A megtérő tudomány*. Szent Gellért Kiadó, Bp., 2005.
10. Vö. M. Eliade: *Istoria credințelor și ideilor religioase*. Editura Științifică și Enciclopedică, Buc., 1981.
11. Vö. B. Snell: *La cultura greca e le origini del pensiero europeo*. Torino, 1963.
12. A bagatellről lásd Trombitás M.: *Bagatell*. Krisztus Világa 6/10. 12.
13. Vö. Kultusz. In: *Magyar Katolikus Lexikon*. VII. Főszerk. Diós I. Szent István Társulat, Bp., 2002. 533–534.
14. Kultusz. In: *Magyar Nagylexikon*. 11. Bp., 2000. 624.
15. J-L. Marion: *A látható keresztelkedése*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2013. 145.
16. Diósi D.: *Identitásfaktor: kultusz*. In: *Itt vagyok, engem küldj!* Szerk. Marton J. – Oláh Z. – Kovács F. Szent István Társulat – Verbum, Bp.–Kvár, 2010. 207–216, 209.
17. Diósi D.: *A szimbólum hitelesítő kriteriuma: a szép*. Vallástudományi Szemle VIII/3. 2012. 47–55, 53.
18. Ebben Puskás a kulcsforduló. Vö. Esterházy P.: *Puskás, Gödel, passz*. In: *A szabadság nehéz mámora*. Magvető, Bp., 2003. 129–136.
19. Nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy a szent fogalmát szekularizálódásában a német szerző műve igen fontos szerepet játszott.
20. Vö. R. Otto: *A szent*. 15–17.
21. Vö. Numen. In: *Magyar Katolikus Lexikon*. IX. Főszerk. Diós I. Szent István Társulat, Bp., 2002. 858.
22. J-L Marion: *A látható keresztelkedése*. 149.
23. „...a Szent, amelyet saját mérhetetlen különállása őriz, sem szellem, sem az érzékek számára nem megragadható.” J-L. Marion: *A látható keresztelkedése*. 149.
24. Vö. J-L. Marion: *A látható keresztelkedése*. 52–53.
25. J-L. Marion: *A látható keresztelkedése*. 37.
26. A történelemből tudjuk, hogy a szentek, boldogok kultusza mekkora szerepet játszott a keresztények életében már a kezdetektől fogva. A szenteket nagyobb testvéreknek tekintették, akik már az Istennel az örök boldogságban vannak, és akik képesek arra, hogy onnan közbejárjanak a földön maradt, zarándok egyházért.
27. Vö. G. Filoramo: *Storia delle religioni 1*. Laterza, Roma–Bari, 2000. 5.
28. Vö. Z. Bauman: *Il disagio della postmodernità*. Bruno Mondadori, Milano, 2002.
29. Vö. Diósi D.: *A szem és a fül bójtje a katolikus liturgiában*. In: *Katolicitás és etnocentrizmus Erdélyben. Katolikus identitásunk*. Szerk. Marton J. – Diósi D. Bp.–Kvár, 2015. 97–108, 104.
30. Ossian, *Ki véd meg?*, Emberi dolgok, 1993.
31. „Évek teltek, felőrölték / nézem, ahogy a színpadra lép / arcán mosoly, éppúgy mint rég / de szeme üres, hidegen ég.” Ossian: *Ki véd meg?* Emberi dolgok. 1993.
32. Diósi D.: „Mese” a posztmodern kor kellős közepéből. Vigilia 2015. 2. sz. 93–98, 95.
33. Vö. Diósi D.: „Mese”.... 95.